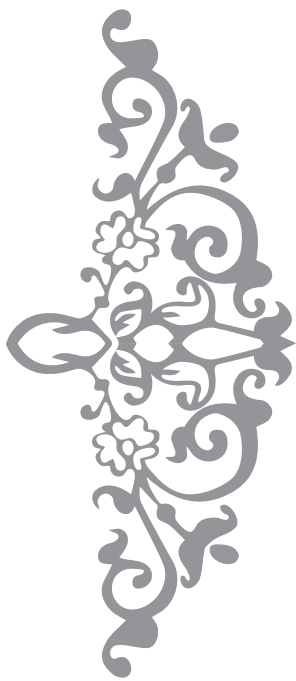

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2023, № 2(17)

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

Засновник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.
Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4, журнал увійшов до ка-
тегорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою Київського університету
імені Бориса Грінченка до опублікування на вебсайті
видання після здійснення видавничої підготовки
(*протокол № 9 від 26.11.2023 р.*)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуаль-
ним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, те-
орії та методології історичної науки, а також рецензії на фахо-
ві публікації; перевага надається дослідженням з історичної
урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2023.2

Київські історичні студії

Науковий журнал

2023, № 2 (17)

Липень-грудень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна).

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна).

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Юсупович Адріан, доктор габлітований
(Республіка Польща);
Садовська Джоанна, докторка габлітована
(Республіка Польща);
Прихода Марек, доктор філософії (Чеська Республіка).

© Автори публікацій, 2023

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023

Founder

BORIS GRINCHENKO
KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB: 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4),
the journal is included on the List of Scientific Professional
Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences,
Google Scholar, Index Copernicus,
Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University for publication
on this journal website upon editorial approval
(*Rec. No. 9 dated 26.11. 2023*)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications; preference
is given to research on urban history, especially the history of Kyiv

The journal has its own website:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2023.2

ISSN 2524-0757 (Online)

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

2023, № 2 (17)

July-December

Editor-in-Chief:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Associate Editors:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitaliy Mykhaylovskiy,
Doctor of History (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History (Ukraine).

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD in History (Ukraine).

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yuri Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribnyak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Adrian Jusupović,
Habilitation Doctor (Poland);
Joanna Sadowska,
Habilitation Doctor (Poland);
Marek Příhoda,
PhD (Czech Republic).

© Authors of publications, 2023
© Borys Grinchenko Kyiv University, 2023

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Кісельов С.* «Історичний нарис народної війни за незалежність Греції...»
Г. Палеолога та М. Сивініса як історіографічне джерело 6
- Кротофіл М., Срібняк І., Яковенко Н.* З історії створення
та діяльності українських таборових організацій
у Вецлярі, Німеччина (1917 — початок 1918 рр.) 13
- Бессонова М., Трюхан Д.* Вплив історичних травм на традиційні підходи
до інтерпретації американської історії в США 22

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Щербак В.* Джерела формування козацької старшини в Україні
(друга половина XVI — середина XVII ст.) 32
- Короткий О.* Створення арештантських рот морського відомства
в Херсонській губернії 41
- Соколова Н., Фіалко Н.* Становище студентів-пільговиків
у Харківському університеті в XIX — на початку XX ст. 47
- Драч О.* Формений одяг службовиць жіночих гімназій
у візії начальників закладів Київського навчального округу
(кінець XIX — початок XX ст.) 54
- Бонь О.* Корпоративні та особисті стосунки
у середовищі української літературної інтелігенції 1920-х років. 64
- Чорний О.* Бої за Кривий Ріг і Нікополь
на тлі німецько-радянського протистояння на Дніпрі
восени 1943 — взимку 1944 року 72
- Позднякова І.* Основні форми підвищення кваліфікації
радянських цензорів у другій половині 40-х років XX століття
(за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області) 82

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Будзар М., Ковальов Є.* Нотатки Марії Грінченко
про арешт Бориса Грінченка 1879 року: текст і контекст 88
- Гуржій І.* Книжкове зібрання Віленської медико-хірургічної академії
у фондах НБУВ: історія формування та сучасний стан 93
- Мищик Ю.* Спомин про Ярослава Дзиру 103

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Іванюк О., Білодід Є.* Європейські міста у закордонних студіях Миколи Рігельмана 112
- Безпалько Б.* Формування образу «ворога» у радянських шкільних підручниках
гуманітарного блоку (1930-ті рр.): за матеріалами київських видань 120

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- Будзар М.* Місто, молодь, час: Самчук Т. Пиво і чорнило.
Як жили київські студенти XIX — початку XX ст. 127

CONTENTS

WORLD HISTORY

- S. Kiselov* “A Historical Sketch of the Greek War of Independence ...”
by G. Paleolog and M. Sivinis as a Historiographical Source 6
- M. Krotofil, I. Sribnyak, N. Yakovenko* From the History of Creation
and Activity Ukrainian Camp Organizations
in Wetzlar, Germany (1917 — early 1918) 13
- M. Bessonova, D. Tryukhan* The Influence of Historical Trauma on Traditional Approaches
to the Interpretation of American History in the United States 22

HISTORY OF UKRAINE

- V. Shcherbak* Sources of Formation of the Cossack Officer in Ukraine
(second half of the 16th — middle of the 17th century) 32
- O. Korotkyi* The Creation of Arresting Departments at the Maritime Authority
in Kherson Governance 41
- N. Sokolova, N. Fialko* Position of State-Funded Students
in Kharkiv University in the 19th and early 20th centuries 47
- O. Drach* The Uniform of Women’s Gymnasium Employees
in the Vision of the Heads of Institutions in Kyiv Educational District
(late 19th — early 20th century) 54
- O. Bon* Corporate and Personal Relations
among the Literary Intelligentsia in the 1920s 64
- O. Chornyj* The Battles of Kryvyi Rih and Nikopol
on the Background of the German-Soviet Confrontation on the Dnieper
in Autumn 1943 — Winter 1944 72
- I. Pozdniakova* The Main Forms of Advanced Training of Soviet Censors
in the Second Half of the 1940s (proceeding from the materials
of the State Archives of Kirovohrad Oblast) 82

SOURCES STUDIES

- M. Budzar, Ye. Kovalov* Maria Grinchenko’s Notes
about the Arrest of Borys Grinchenko in 1879: Text and Context 88
- I. Gurzhiy* Book Collection of the Vilnius Academy of Medicine and Surgery
in the Funds of the NBUV: History of Formation and Problems of Storage 93
- Yu. Mytsyk* Memory of Yaroslav Dzyra 103

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- O. Ivaniuk, Ye. Bilodid* European Cities in the Foreign Studies of Mykola Rigelman 112
- B. Bezpalko* The Formation of the Image of the “Enemy” in Soviet School Textbooks
of the Humanities Block (1930s): Based on the materials of Kyiv publications 120

REVIEWS AND NOTES

- M. Budzar* City, Youth, Time. Samchuk, T. (2023). Beer and Ink.
Kyiv students’ way of life in the 19th and early 20th centuries 127

Наталія СОКОЛОВА,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: sokolik_n@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Наталія ФІАЛКО,

старша викладачка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка філософських наук,
Київ, Україна

e-mail: fialo4ka.tasha@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2010-1071>

Nataliia SOKOLOVA,

Associate Professor of Social
and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukrainian
Physical Education and Sport,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Nataliia FIALKO,

Senior Teacher of Social
and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukrainian
Physical Education and Sport,
PhD of Philosophy,
Kyiv, Ukraine

Становище студентів-пільговиків у Харківському університеті в XIX — на початку XX ст.

У статті висвітлено особливості фахової підготовки та побуту студентів Харківського університету, які мали право навчатись за державний кошт. В умовах панування елітарної освіти, доступної обмеженому колу молоді через високу вартість, соціальну та релігійну дискримінацію, у першій половині XIX ст. інститут казеннокоштных студентів давав змогу талановитій молоді здобути вищу освіту й реалізуватись на науковому чи бюрократичному поприщі. У подальшому для матеріальної підтримки здібної студентської молоді було запроваджено цілу низку стипендій від державних установ і приватних осіб.

Ключові слова: казеннокоштный студент, стипендія, державне утримання, наукові праці, винагорода.

Position of State-Funded Students in Kharkiv University in the 19th and early 20th centuries

The article highlights the peculiarities of professional training and life of Kharkiv University students who had the right to study at state expense. In the conditions of the dominance of elitist education, accessible to a limited circle of young people due to its high cost and social and religious discrimination, in the first half of the 19th century. The institution of state-funded students allowed talented young people to get a higher education and realize themselves in the scientific or bureaucratic field. In the future, a number of scholarships from state institutions and private individuals were introduced to financially support talented student youth.

The use of general scientific principles of historicism and objectivity and the application of analytical, descriptive, comparative-historical methods made it possible to comprehensively study the conditions of study and the level of training of students who studied at public expense at Kharkiv University during the 19th and early 20th centuries. The research is conducted on the basis of a wide source historical base (legislative acts of the Russian Empire, internal documentation of the university and memoirs of graduates of the institution). The paper attempts to analyze and systematize the source base on the issue of providing benefits to students of Kharkiv University. It has been proven that in order to attract talented young people to study at the university, the institution of state-financed students who were fully supported by the state is being introduced. However, the introduction of strict rules for privileged students, the administration's complete control over their lives did not contribute to the popularization of the status of state-funded

student among young people. From the second half of the 19th century the institute of state-funded students was liquidated, instead the tradition of awarding scholarships was introduced. It should be emphasized that thanks to the efforts of patrons, the number of monetary awards constantly increased and was one of the largest among the universities of the Russian Empire. Strict requirements for candidates for monetary rewards contributed to improving the level of self-training of students.

Key words: state-funded student, scholarship, state maintenance, scientific works, reward.

Проблема реформування вищої освіти в Україні залишається наразі однією з актуальних. Спеціалісти постійно наголошують на необхідності врегулювати питання щодо доступності освіти для талановитої молоді; поліпшенні рівня вищої освіти за рахунок підсилення наукової бази вишів і практичної роботи студентів; розробці програм підготовки іноземними мовами. Болючим для українських здобувачів вищої освіти є питання її вартості. В переважній більшості лише дитина із заможної родини має змогу вибрати для здобуття вищої освіти будь-який виш у країні. Молодь із достатнім рівнем знань, але за відсутності фінансових можливостей, змушена обмежити навчання коледжем або взагалі відразу розпочати трудову діяльність. Закони України передбачають для незаможної молоді право на навчання за державний кошт та надання стипендій найкращим студентам. Проте не припиняються дискусії щодо кількості бюджетних місць у вишах і розміру стипендій. З огляду на це актуальності набуває вивчення історичного досвіду запровадження нормативно-правової бази, що регламентувала фінансову допомогу студентській молоді модерної доби на прикладі Харківського університету.

Нині тематика університетської освіти перебуває в центрі уваги багатьох дослідників. Так, історію діяльності фізико-математичного факультету висвітлив В. Рижий (2001). Роботу історико-філологічного факультету відображено в дослідженні колективу авторів Ю Журавського, Б. Зайцева та Б. Мигалья (Журавський Ю., Зайцев Б., Мигаль Б., 1991. С. 3–24). Динаміку розвитку педагогічної освіти в виші розглянуто в колективній монографії Л. Нечепоренко та С. Куліша (2010). Монографія Л. Зеленської розкриває специфіку діяльності університетських вчених рад Харківського університету (2011). Процес становлення юридичної науки в університеті висвітлюється в статті В. Греченка. Автор наголошує, що в цей період основна увага харківських вчених була прикута до вивчення «Руської правди» (Греченко В., 2020. С. 293–303). На основі широкої архівної бази О. Іваненко розкриває основні тенденції розвитку міжнародних зв'язків класичних університетів наддніпрянської України, у тому числі Харківського на початку ХХ ст., у контексті формування передумов для заснування Української академії наук (1918) (Іваненко О., 2018. С. 33–52). Однак поза увагою дослідників

залишилось питання існування інституту казеннокоштных студентів у першій половині ХІХ ст. та формування нормативно-правової бази, що регламентувала процес отримання стипендій харківською студентською молоддю в другій половині ХІХ ст.

Метою статті є висвітлення становища студентів-пільговиків Харківського університету від часу заснування навчального закладу до початку І Світової війни.

У 1804 р. за ініціативи видатного українського вченого та просвітника В. Каразіна засновано університет у Харкові, урочисте відкриття якого відбулось у січні 1805 р. Право вступу до закладу вищої освіти отримали всі охочі, хто мав середню освіту. Враховуючи елітарність освіти на теренах Російської імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна, в 1805 р. студентами Харківського університету стало лише 57 осіб, вихідців із духовного та дворянського станів¹. Переважна більшість здобувачів сприймала навчання в виші як спосіб досягти висот у військовій службі та чиновницькій кар'єрі.

Згідно зі Статутом університету 1804 р., студенти поділялись на казеннокоштных та своєю коштних. Передбачалось утримання 40 казеннокоштных студентів за державний рахунок, на потреби яких виділялось 200 крб. За державний рахунок студенти отримали право навчатись на 2 факультетах — історико-філологічному та медичному. Після закінчення навчання колишні казеннокоштники зобов'язувались відслужити 6 років на запропонованих їм посадах (Із воспоминаний студента Н., 2011. С. 127). Молодь готували до роботи вчителів гімназій, уїзних училищ та полкових лікарів.

Студентське життя пільговиків чітко регламентувалось правилами, закріпленими у цілій низці документів, — Статуті університету, Правилах для студентів, звітах та наказах університетського керівництва. Казеннокоштні студенти перебували на цілковитому утриманні держави, що включало безкоштовне відвідування занять, у тому числі факультативних з іноземних мов і т. зв. «красних» мистецтв, а саме малювання, музики, танців і гімнастики, проживання, харчування, одяг, взуття й обслуговування.

Для ведення господарства, за рахунок якого й утримувалась молодь, запрошували спеціальну

¹ Краткий отчет истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Сост. Д. Багаляй, Н. Сумцов, В. Безескул. Харьков, 1906. С. 87.

людину з-поза меж університету. У 1806 р. студенти, яких не задовольняв власний побут, отримали право самостійного ведення господарства. У 1826 р. за наказом ректора А. Кронеберга всі повноваження щодо господарських питань перейшли до рук економа. В цей же час на вимогу студентів збільшили суму коштів на їх утримання до 300 крб. Але і цих грошей не вистачало для забезпечення мінімальних потреб. За спогадами колишнього студента Харківського університету Т. Степанова, з виділеної суми йому довелося відразу віддати 180 крб на придбання студентської форми. Залишків грошей не вистачало навіть на триразове харчування. Він змушений був обмежити свій раціон обідом та вечерєю, що складались з борщу та смаженої яловичини (Степанов Т.Ф., 2011. С. 41).

У 20–40-х роках XIX ст. казеннокоштни студенти зобов'язувались проживати виключно на території університету в спеціальному приміщенні, де розміщувались їдальня, рекреаційний зал, спальні, дортуари, які використовувались для підготовки до занять, та бібліотека. Строго регламентувалися зовнішній вигляд і форма одягу молоді. Поза межами своїх кімнат студенти зобов'язувались носити форму — одnobортний чи двобортний віцемундир синього кольору з білими металевими гудзиками і чорним оксамитовим комірцем без вишивки чи галуна (Із воспоминаний студента Н., 2011. С. 127).

Спостерігати за навчальним процесом і побутом казеннокоштних студентів доручалось інспектору, обраному серед ординарної професури, та двом помічникам із кандидатів чи магістрів². Часто інспектори занадто завзято виконували свої обов'язки. Так, у 1830-х роках призначений на цю посаду М. Байков встановив для казеннокоштних студентів «поліцейський» режим. Він запровадив покарання за розстебнуті гудзики на мундирі, прогули занять, вживання алкогольних напоїв, паління. Були випадки стеження за молоддю під час прогулянок у місті, коли інспектор міг допитати продавця магазину, який відвідували студенти. Обшуки кімнат та особистих речей юнаків стали нормою. Студентам заборонялось відвідувати публічні заходи без супроводу інспектора або його помічників. В арсеналі покарань М. Байкова були карцер або відрахування з університету (Із воспоминаний студента Н., 2011. С. 127–129).

Строго регламентувалось життя студентів-пільговиків і в 50-х роках XIX ст. Студент І. Любарський, якому довелося через особисті обставини перейти в розряд казеннокоштних

студентів, наголошував на «кадетському» режимі в університеті. Студенти продовжували жити в окремій будівлі закладу, де розміщувалась спільна спальня, їдальня, кімната для паління та приміщення на 6 осіб для підготовки до занять. Щодня студенти мали прокидатись о 7 годині ранку, о 8 отримували сніданок, що складався з двох склянок чаю та великої булки. О 3 годині накривали обід з двох страв та десерту у святкові дні. О 9 годині вечора студенти отримували вечерю — чай з булкою, а о 10 — оголошувався відбій. Порушники дисципліни мали звітуватись перед інспектором. Юнаки в прямому сенсі слова жили за дзвоником, який завжди з собою носив спеціально найнятий солдат (Любарский И.В., 2011. С. 399–400).

При будівлі для казеннокоштних студентів розміщувався лазарет, де безкоштовно надавалась необхідна медична допомога. Повагою серед молоді користувався лікар І. Рейпольський, який, розуміючи скудний раціон студентів, за будь-якої скарги відправляв їх на лікування в лазарет з посиленням харчуванням (Там само. С. 405–406).

Рада університету розробила і постійно вдосконалювала «Правила для студентів», які повністю регламентували життя молоді. Головною метою виховання юнаків визначалось цілковите підпорядкування керівництву і безвідмовне виконання всіх наказів³. Студентам заборонялось укладати шлюб, ставати членами будь-яких таємних організацій, відвідувати трактири та грати в азартні ігри. Без дозволу інспектора юнак не міг заселитися у вибрану ним квартиру, вийти з неї ввечері чи вночі, відвідати поховальну процесію та займатися репетиторством⁴.

З приходом до влади імператора Олександра II інститут казеннокоштних студентів було ліквідовано. Натомість запроваджено стипендії та пільги щодо звільнення від оплати за навчання для певних категорій студентів.

За новим Статутом університету 1863 р. запроваджуються нові вимоги до студентів-пільговиків. Вводились категорії студентів, яким надавали відстрочку при оплаті занять або зменшували суму виплат на 50 %. На повному утриманні від держави юнаки могли перебувати впродовж року, з правом подовження пільг за умови «задовільних» оцінок та проходження піврічних чи річних іспитів⁵. У «Правилах для студентів і вільних слухачів лекцій в Імператорському Харківському університеті» 1866 р. прописуються чіткі норми надання пільг студентам із незаможних родин.

² Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург: Имп. Акад. наук, 1805. № 10. С. 261–263.

³ Правила для студентов Императорского Харьковского университета. Харьков, 1841. С. 8.

⁴ Там само. С. 8–11.

⁵ Общий устав Императорских российских университетов. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. № 14. 30 июля 1863 года. Харьков, 1863. С. 135–151.

Так, першокурсники могли претендувати на допомогу від держави за умови наявності в атестаті оцінок не нижче «4». Студенти інших курсів мали отримати оцінку «добре» з основних предметів та «достатньо» — з додаткових. Право на пільги затверджувалось інспекцією, факультетами та піклувальником учбового округу за наявності спеціального свідоцтва про бідність⁶. Визначено категорії юнаків, яким видавалось це свідоцтво: діти померлих держслужбовців, дворян, військових, духівництва та почесних громадян з різних станів. Законом визначались і категорії пільговиків, які мали право на безкоштовне навчання в університеті без надання довідок, що підтверджують складне матеріальне становище студента, а саме: пансіонери імператорської родини, стипендіати Міністерства народної освіти та університету, стипендіати приватних осіб і товариств⁷.

У другій половині XIX ст. продовжувало діяти правило про обов'язкову державну службу за розподіленням для студентів, які перебували на державному утриманні. На історико-філологічному факультеті, де фахову підготовку проходили майбутні вчителі, виділялось 10 стипендій у розмірі 300 крб на утримання пільговиків. Після закінчення навчання студенти зобов'язувались відслужити в навчальних закладах за призначенням Міністерства народної освіти 1,5 роки за рік отримання коштів. У разі втрати стипендії через відсутність успіхів у навчанні здобувач вищої освіти мав відпрацювати затрачені на нього гроші або оплатити навчання з власного гаманця. Існувало і правило, коли студент міг уникнути розподілення на державну службу без повернення коштів, а саме за відсутності вчительського місця впродовж року⁸. Такі правила діяли для вихованців юридичного та фізико-математичного факультетів.

У найбільш не вигідних умовах перебували стипендіати медичного факультету. По-перше, розмір виплат становив лише 175 крб; по-друге, за рік отримання виплат колишній студент зобов'язувався відслужити на посаді військового лікаря 2 роки. У 1865 р. прийнято зміни для стипендіатів медичного факультету. Термін державної служби відтепер становив 1,5 роки за рік отримання стипендії. Грошова допомога надавалась виключно студентам 3 та 4 курсів. Поступово військові міністерства відмовлялись від обов'язкового відпрацювання на державній службі випускників медичного факультету.

⁶ Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. Харьков, 1866. С. 7–8.

⁷ Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета. Июль-декабрь 1863. Харьков, 1864. С. 21.

⁸ Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1868. № 9. С. 312–314.

Молодих лікарів зараховували до резерву на 5 років із правом працювати в інших відомствах.⁹ З 1867 р. з ініціативи університетського керівництва розмір стипендії студентів-медиків зріс до 250 крб¹⁰, а в 1890-х роках — 300 крб.

«Правилами» запроваджувались грошові винагороди за успіхи в навчанні. Так, 100 крб на півроку надавалось здобувачам, які мали оцінки «відмінно» з основних предметів та «задовільно» — з додаткових. Від 25 до 50 крб у півріччя могли одержати студенти, які мали «добрі» успіхи з основних предметів та «задовільні» з додаткових. Для отримання коштів потрібно було звертатись до декана та проходити піврічні або річні випробування. У разі порушення правил поведінки студента позбавляли призначеної грошової допомоги.¹¹

Студенти за високі успіхи в навчанні могли претендувати на цілу низку стипендій від установ та меценатів. Так, з 1862 р. колишні вихованці Санкт-Петербурзького університету, які перевелись на навчання до Харкова, мали змогу висувати претензії на 60 стипендій від Міністерства народної освіти у розмірі 200 крб. Згодом на ці виплати мали право розраховувати і вихованці Харківського університету.

Впродовж XIX ст. з ініціативи Міністерства народної освіти запроваджено цілу низку стипендій для студентів з незаможних родин, які демонстрували високі результати в навчанні. Найбільш престижними вважались 20 стипендій Західного краю в розмірі 250 крб й 4 стипендії Кирила та Мефодія (240 крб). Призначення цих нагород регламентувались «Правилами стипендій, допомог та премій, існуючих при Імператорському Харківському університеті на рахунок капіталів, пожертвуваних університету для цієї мети різними особами».

Вихідці з окремих регіонів імперії могли розраховувати на підтримку місцевих громадських та військових організацій, кожна з яких висувала власні вимоги до кандидатів. Так, представники харківського дворянства щороку виділяли на підтримку молоді Харківської губернії 3300 крб (11 стипендій у розмірі 300 крб кожна). Аналогічну підтримку надавали представники курського дворянства 4 вихідцям з їхньої губернії. Найбільшу фінансову допомогу 4 харківським студентам у розмірі 420 крб надавало Кубанське обласне правління. Молодь із козацьких станиць Кубані й Дону щороку могла претендувати

⁹ Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1867. № 6. С. 127–128.

¹⁰ Там само. № 2. С. 34.

¹¹ Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. Харьков, 1866. С. 24–25.

на 45 стипендій від Донського (300 крб) та Кубанського війська (240 крб).

З 1828 р. харківські студенти розпочинають змагання з метою отримання стипендій від приватних осіб — чиновників, військових, меценатів, професорів. Цю традицію започаткував поміщик М. Парпура, виділивши 284 крб двом студентам медичного факультету, випускникам чернігівської і новгород-сіверської гімназій. Слід зазначити, що впродовж кількох десятиліть цей вчинок залишався поодиноким. Лише з 1853 р. майже щороку зростала кількість стипендій від приватних осіб. Всього з 1828 до 1908 рр. за рахунок коштів приватних осіб в університеті започатковано 152 стипендії у розмірі від 50 до 600 крб.

Кожний меценат визначав власні умови для майбутніх стипендіатів, а саме: шляхетне походження, певне віросповідання, місце проживання чи приналежність до певної родини. Лише 19 меценатів розпорядились виділяти кошти на утримання студентів Харківського університету без відповідності останніх певним критеріям.

Варто звернути увагу на найбільш престижні стипендії в розмірі 600 крб, запроваджені родиною Кованців (1884) та мариупольським купцем К. Тамановим (1892). Родина Кованців прагнула допомогти талановитому студенту, не висуваючи ніяких додаткових вимог до кандидата. К. Таманов розпорядився виділяти кошти виключно студентам грецького походження з Маріуполя чи Маріупольського повіту.

Найбільшу суму коштів для матеріальної підтримки студентів 1 курсу з дворянської чи чиновницької родини в 1877 р. виділив статський радник Г. Биковський — 6 300 крб. На допомогу в розмірі 300 крб з цього фонду могла претендувати 21 особа. У 1885 р. статський радник І. Харитоненко пожертвував 5 400 крб для 18 студентів, які демонстрували високі успіхи в навчанні.

4 стипендії запроваджено імператорською родиною для бідних студентів Харківського університету. Так, з 1877 р. на допомогу в розмірі 250 крб (стипендія імені імператора Олександра I) могли розраховувати вихідці з Пензенської губернії. У 1884 р. в пам'ять передчасно померлого цесаревича Миколи Олександровича запровадили стипендію (132,50 крб) для бідних студентів Лебединського повіту. Наступного року імператорська родина виділила 300 крб (стипендія імператора Олександра II) для здобувача вищої освіти Харківського університету без відповідності додатковим вимогам. У 1892 р. започатковано стипендію імені Його Величності Государя імператора Олександра III в розмірі 220,40 крб для бідних студентів дворянського походження.

Університетським статутом 1884 р. параграфами 127, 128, 132, 133 визначається порядок присудження стипендій, що призначаються з коштів

державної скарбниці, відомств, товариств, приватних осіб. У документі чітко зазначено, що стипендії поділяються на три категорії: 1 — від установ та приватних осіб із чіткими вимогами до стипендіатів, зокрема й проходженням обов'язкової служби в державних установах; 2 — призначаються без будь-яких побажань до претендентів; 3 — для бідних студентів.

Міністерством народної освіти регламентується процедура отримання грошової допомоги. Новий статут давав змогу коригувати кількість стипендій залежно від потреб у певних спеціалістах та фінансових можливостей університету¹².

З кінця XIX ст. на казенні стипендії могли розраховувати бідні студенти виключно християнського віросповідання, які демонстрували успіх у навчанні. Здобувачі, які потребували державної допомоги, до 15 травня подавали прохання на ім'я ректора з пакетом документів, що засвідчував їхню знадобу в допомозі. До 15 вересня на Раді факультетів визначається список стипендіатів. Стипендії призначаються лише на рік з 1 червня. Для подальшого отримання коштів необхідно демонструвати успіхи в навчанні та складати іспити на оцінку «4» і вище¹³.

Новоприбулі студенти могли розраховувати на стипендію лише за умов отримання золотої чи срібної медалі після закінчення гімназії або особливої рекомендації педагогічної ради середнього навчального закладу на строк до липня наступного року, тобто терміном 9,5 місяців¹⁴.

Існували окремі вимоги і до студентів, які розраховували уникнути плати за навчання. Претенденти повинні мати в атестаті зрілості «5» не менше ніж з трьох предметів: Закону Божого, російської мови, математики, історії, латинської та грецької мов. Також звертали увагу на оцінку з поведінки претендента на пільги. Обов'язково подавались документи, що засвідчували складний матеріальний стан студента. Від плати за навчання додатково звільнялись пансіонери, які отримували пенсію від імператора та його родини, і стипендіати від державної скарбниці та інколи від приватних осіб. Пільга надавалась терміном на 1 рік з правом її подовження. Правила чітко визначали, що кількість стипендіатів не має перевищувати 15 % від загальної кількості студентів. Однак до цього списку не зараховували пільговиків, які отримували пенсії від імператорської родини та стипендії

¹² Общий устав российских университетов 1884 года. Харьков, 1911. С. 43–44.

¹³ Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете. Харьков, 1913. С. 2–3.

¹⁴ Там само. С. 3–4.

від державної скарбниці¹⁵. Документ обмежував контингент майбутніх пільговиків. Право на несплату за навчання отримали виключно діти чиновників, дворян, військових та почесних громадян. У грудні 1912 р. до цього списку додали нащадків захисників Севастополя у ході Кримської війни (1853–1856) за умови дотримання 15 % ліміту¹⁶.

Змінився і побут студентів-пільговиків. На відміну від казеннокоштных студентів першої половини XIX ст., їм доводилось самостійно вирішувати побутові проблеми. Для поліпшення умов проживання студентської молоді в 1877 р. з ініціативи імператора Олександра II спеціальна комісія ухвалила рішення про створення перших студентських гуртожитків. У 1880 р. в Харкові за кошти мецената І. Харитоненка та за проектом архітектора Б. Михаловського збудовано триповерховий гуртожиток на 150 місць. Однак наступного року вибухнув скандал щодо передачі для утримання приміщення Товариством допомоги нужденним студентам Харківського університету, які заявляли, що стипендіатам потрібно максимум 5–6 кімнат. Також пропонувалось надати житло студентам за рахунок стипендії або за гроші університету. Урешті-решт приміщення було зачинено через неможливість дотримання санітарних умов та відсутності надійного засобу для утримання порушників дисципліни. Під тиском студентських заворушень кінця 1880-х — початку 1890-х років у травні 1899 р. затверджено циркуляр міністра народної освіти М. Боголепова про будівництво студентських гуртожитків державним коштом. Передбачалось надання права на безкоштовне проживання державним стипендіатам. Гуртожиток, розрахований на 150 місць, відкрили в листопаді 1903 р. Кореспондент місцевої газети «Південний край» зазначав, що це гарне приміщення зі світлими та просторими коридорами, висланими беренгеймовськими плитами з гарними малюнками. Йому

¹⁵ Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете. Харьков, 1913. С. 4–5.

¹⁶ Там само. С. 8.

сподобалися доволі просторі кімнати їдалень з паркетною підлогою. Він відзначив незручність і недосконалість в освітленні кімнат для одного чи двох мешканців, проте сподобалось житлове приміщення для трьох осіб¹⁷. Плата за проживання коливалась від 88 крб 67 коп. до 121.33 коп. залежно від кількості осіб, що мешкали в кімнаті. Пожилці забезпечувались необхідними меблями, постільною білизною і триразовим харчуванням. Бідні студенти лише отримали право на внесення коштів за проживання помісячно, але з платнею наперед¹⁸. На жаль, у 1906 р. під час революційних подій гуртожиток було ліквідовано. Студенти змушені були шукати собі приміщення для проживання, що дуже часто не відповідало елементарним санітарним нормам.

Отже, впродовж XIX — початку XX ст. на теренах Російської імперії, до складу якої входили землі Наддніпрянської України, вища освіта залишалась елітарною, а тому контингент студентів був обмежений. Однак не всі вихідці з привілейованих станів могли дозволити платне навчання в університеті. З моменту заснування Харківського університету діяв інститут казеннокоштных студентів, які перебували на повному утриманні держави із зобов'язанням відпрацювати певний строк на державній службі. Навчальний процес і побут пільговиків строго регламентувався нормативно-правовими актами. У 50-х роках XIX ст. з ліквідацією статусу казеннокоштных студентів запроваджено низку стипендій від держави, організацій та приватних осіб. Також було створено документальну базу, яка визначала правила присудження стипендій. Існування визначеної грошової допомоги сприяло збільшенню кількості студентів у Харківському університеті та мотивувало їх до навчання і наукової діяльності.

¹⁷ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1904 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905. Кн. 2. С. 208.

¹⁸ Студенческое общежитие при Императорском Харьковском университете. *Южный край*. 1903. 14 ноября. С. 1.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Журавский Ю.И., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории. *Вестник Харьковского университета*. 1991. № 357. С. 3–24.
- Зеленська Л.Д. Учена Рада університету: історія, теорія, досвід: монографія. Харків: ХНАДУ, 2011. 480 с.
- Іваненко О. Роль міжнародних зв'язків університетів у становленні академічної науки в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 33–52.
- Из воспоминаний студента Н. *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: у 2 т.; укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. Харків, 2011. Т. 1. С. 99–130.
- Льбарський І.В. Воспоминания о Харьковском университете 1850–1855 г. *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: у 2 т.; укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. Харків, 2011. Т. 1. С. 388–408.

- Нечепоренко Л.С. Педагогічна освіта в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна (До 60-річчя кафедри педагогіки). Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. 212 с.
- Рыжий В.С. Из истории механико-математического факультета Харьковского университета. Харьков, 2001. 149 с.
- Степанов Т.Ф. Из «автобиографии». *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т.*; укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадієєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. Харків, 2011. Т. 1. С. 40–54.
- Grechenko, V. (2020). The contribution of Kharkiv University scientists to the development of historical and legal science (first half of the XIX century). *History of Science and Technology*, 10 (2), 293–303. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2020-10-2-293-303>.

REFERENCES

- Zhuravskiy, Yu. I., Zaitsev, B. P., & Myhal, B. K. (1991). Istoricheskii fakultet Kharkovskogo universiteta: ocherk istorii [Faculty of History of Kharkov University: Essay on history]. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*, 357, 3–24 [in Russian].
- Zelenska, L. D. (2011). Uchena Rada universytetu: istoriia, teoriia, dosvid [Academic Council of the University: History, theory, experience]. Monograph, Kharkiv [in Ukrainian].
- Ivanenko, O. (2018). Rol mizhnarodnykh zviazkiv universytetiv u stanovlenni akademichnoi nauky v Ukraini na pochatku XX st. [The Role of Universities' International Collaboration in the Formation of Academic Science in Ukraine in the Early 20 Century]. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 33–52, Kyiv [in Ukrainian].
- Iz vospominanii studenta N. [From Remembrances of Student N.]. (2011). In B. P. Zaitsev, V. Yu. Ivashchenko, V. I. Kadieiev, S. M. Kudelko, B. K. Myhal, S. I. Posokhov (Comps.) *Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*. (Vol. 1, pp. 99–130), Kharkiv [in Russian].
- Liubarskii, I. V. (2011) Vospominaniia o Kharkovskom universitete 1850–1855 g. [Remembrances of the Kharkov University in 1850–1855]. In B. P. Zaitsev, V. Yu. Ivashchenko, V. I. Kadieiev, S. M. Kudelko, B. K. Myhal, S. I. Posokhov (Comps.) *Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*. (Vol. 1, pp. 388–408). Kharkiv [in Russian].
- Necheporenko, L. S. (2010). Pedagogichna osvita v Kharkivskomu natsionalnomu universyteti imeni V. N. Karazina (Do 60-rihchia kafedry pedagogiky). [Pedagogical Education at Kharkiv National University named after V. N. Karazin (To the 60th anniversary of the Department of Pedagogy)]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Rizhyi, V. S. (2001). Iz istorii mekhaniko-matematicheskogo fakulteta Kharkovskoho unyversiteta [From History of the Faculty of Mechanics and Mathematics at Kharkov university]. Kharkiv [in Russian].
- Stepanov, T. F. (2011). Iz «avtobiografii» [From “autobiography”]. In B. P. Zaitsev, V. Yu. Ivashchenko, V. I. Kadieiev, S. M. Kudelko, B. K. Myhal, S. I. Posokhov (Comps.) *Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* (Vol. 1, pp. 40–54). Kharkiv [in Ukrainian].

Дата подання статті до редакції: 19.05.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)